



NİZAMİ GƏNCƏVİ. KİMLİYİ VƏ İDEYALAR ALƏMİ

Hamlet İsaخانlı

Əvvəli jurnalın 419-cu (iyul 2022), 420-ci (sentyabr 2022), 421-ci (oktyabr 2022), 422-ci (noyabr 2022) nömrələrində

* * *

İsgəndər Çindən geriye dönmək qərarına gəldi, dostlaşdığı Çin xaqanı – “Həmin türk hökmdarla vidalaşdı” (5272). Ceyhun çayı sahilində dincəldi, ənənəvi quruculuq işini davam etdirdi...

*İnsana ruh verən Səmərqəndi də
Deyilənə görə o bina etmişdir (5281).*

İsgəndər ikinci vətəni saydığı İrana qayıtmaq istəyirdi: “Mən Əcəm mülkünə getmək əzmində idim” (5354). Amma, “Abxaz hökmdarı olan Dəvali” (5304) gəldi və inildədi: “Rusun ədalətsizliyindən fəryad, ey şah!” (5307). Dəvali İsgəndərə rusun kim olduğunu ətraflı anlatmağa çalışır, məsələn:

*Həddən artıq basqın etdilər (5311).
Bu eli, ölkəni tarac etdilər (5312).
Həmin Bərdə mülkiünü yıxıb dağıtmışlar,
Var, dövlətlə dolu şəhəri boşaltmışlar,
Nüşabəni əsir apardılar (5316-7).
Çünki xalqların xamı və dünyanın alçaqlarıdır (5325).
Rusdan heç kəs mərhəmət gözləməz (5327).
Çox ölkələrə əziyyət verəcəklər,
Zülmə qol-qanad açacaqlar (5329-30).*

Bu xəbəri alan İsgəndər çox hirsələndi, onu intiqam hissi bürüdü:

*Rus şirlərindən mən bu kini almasam
İtəm, it, nə Feyləqus oğlu İsgəndər! (5345).
Nüşabəni də zəncirdə qoymaq (5348).
Hiddətindən o gecə yata bilmədi (5367).*

Tarixi qaynaqlarda Rus adına ilk dəfə 9-cu əsrdə rast gəlinir; Kiyev şəhəri ətrafında

dövlət qurmaqda olan xalqa ruslar deyildi. Yəni, ruslar tarix səhnəsinə Makedoniyalı Aleksandr dövründən hardasa 1200 il sonra meydana çıxdı. Nizami nə üçün belə böyük anaxronizmə əl atır, rusları İsgəndlə üz-üzə gətirir, onları döyüşdürür? Nizami'nin bu açıq-aşkar tarixi anaxronizminin səbəbi nədir? Nizami'dən başqa İsgəndər və rusları birlikdə görən yazıya rast gəlinmir, bu mövzuda əfsanə belə mövcud deyil. Nizami'nin təxəyyülü və şairlik qüdrətinin məhsulu olan ədalətli hökmdar İsgəndər öz adəti üzrə zalıma dərs vermək, məzlumu qorumaq istəyir, bu halda rusları torpaq tutub talan etmək işinə görə cəzalandırmaq qərarına gəlir.

Rus təhlükəsinin tarixi rus tarixinin özü qədər qədimdir. Ruslar 9-11-ci əsrlərdə gəmilərlə Xəzər dənizində üzüb dəfələrlə dənizin qərb və cənub sahillərinə basqın etmiş, ayaq basdıqları hər yeri talamışlar. Xüsusilə 912-13-cü illər və 943-44-cü



Nizami Gəncəvi

illərdə ruslar bu yerlərdə böyük basqın, talan və qırğın törətmişlər. 943-44-cü illərə təsadüf edən hücum zamanı, deyilənə görə 3 minə yaxın rus Xəzər dənizindən gəmilərlə Kür çayı boyu qərbə doğru üzüb zəngin Bərdə şəhərinə gəlmiş, şəhəri bir müddət (6 ay, hətta bir ilə yaxın?) işğal altında saxlamış, çalıb-çapıb talamışlar. Tarixi qaynaqlarda rusların çox güclü olduğu deyilir. Hər iki tərəf döyüşlərdə çox itki vermiş, sonda yoluxucu xəstəlik də rusları əldən salmış, sağ qalanlar gəmilərlə Bərdəni tərk etmişlər.^{41,42,43}

Nizami Makedoniyalı Aleksandrın gerçək tarixini, yəqin ki, dəqiq bilməzdi. O, digər şairlər kimi, sonralar Psevdo-Kallisfen adı almış hekayə və əfsanələri əsas götürmüş, lakin "İsgəndərnamə"də əfsanə hissəsinə, demək olar ki, yer verməmiş, digər məlumatlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmiş, onları özü bildiyi kimi dəyişdirmiş, şərh etmişdir. Nizami'nin sevdiyi və vəsf etdiyi Bərdə şəhərinin ruslar tərəfindən talan edilməsi, orada baş verən böyük qırğın, yəqin ki, xalqın yaddaşında iz salmış, həmçinin tarixçilərin əsərlərində öz əksini tapmışdı. Nizami yaxşı bildiyi bu tarixi hadisəni öz "İsgəndərnamə"sində əks etdirmiş, İsgəndəri ruslardan intiqam almağa yönəltdi.

İsgəndər ruslar tərəfə yürüşə başladı:

Dalğalı Ceyhundan atını keçirtdi (5371).

Xarəzm çölünü ötüb keçdi (5373).

Axırda Səqlab çölünə gəlib yetişdi (5375).

Nizami "Səqlab çölü" desə də, poemanın bu hissəsini "İsgəndərin Qırçaq çölünə çatması" adlandırır. Burada qırçaq türklərinin bir adəti - gözəl qırçaq qadınların üzü açıq gəzməsi İsgəndəri çaşdırdı:

⁴¹ Якубовский А. Ю. 1926. Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г. *Византийский Временник*. Силд 24. Moskva: Nauka.

⁴² Дорн Б.А. 1875. *Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря*. Sankt-Peterburq: Akademiya Nauk. səh 524-530.

⁴³ Logan D. F. 1992. *The Vikings in History*. 2nd ed. New York: Routledge.

*Bu çöldə çoxlu qıpçaq eli gördü,
Baldırı səmən tək parlaq gözəllər gördü (5375-6).
Üzlərində əslən örtük olmazdı,
Nə qardaşdan qorxarlar, nə də ki ərdən (5379).*

İsgəndər ehtiyat etdi və qıpçaq başçalarına müraciət etməli oldu:

*Tamarzı, subay əsgərlər də
Cavanlıq odundan cuşa gəldilər (5380-81).
Qıpçaq qocalarına üstüörtülü dedi:
Qadınlar üzünü örtmə yaxşıdır (5388).*

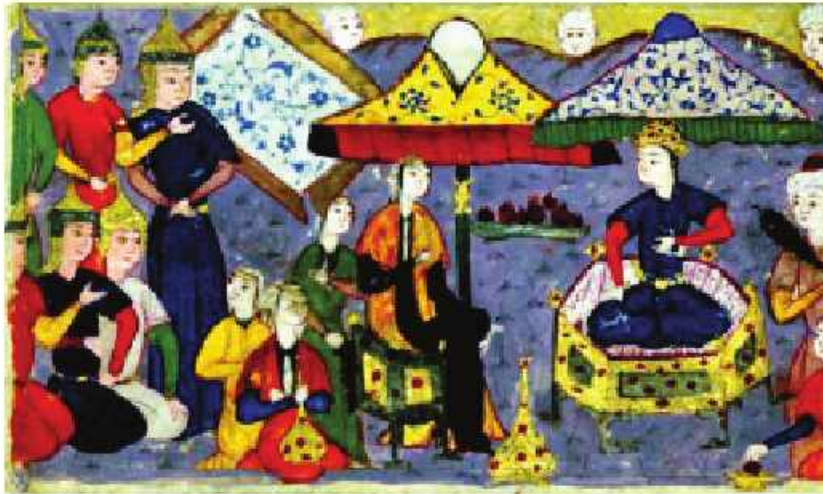
Qıpçaq başçıları bu halı öz adətləri kimi müdafiə etdilər:

*Şahun sözlərini bir-bir dinləyincə
Bu işdə hökmünə boyun əymədilər,
Çünki öz adətlərinə sadıq qaldılar (5391-2).*

Onların cavabı fəvqəladə dərəcədə gözəl və maraqlıdır:

*Baş əyib dedilər: "Biz bəndəyik,
Şahun fərmanına həmişə hazırıq.
Lakin üzünü örtmək əmr ilə olmaz,
Çünki qıpçağın xislətində belə adət yoxdur.
Əgər sənin adətin üzvləri bağlamaqdırsa,
Bizim adətimizlə – gərək gözlər qapansın (5393-5).
... Cinayət üzə deyil, baxan gözdədir (5396).
Bəli, bizim hamımız şaha tabeyik,
Lakin öz adətimizdən heç vaxt keçmərik" (5402).*

Ümumiyyətlə, "İsgəndərnamə"dən rus, burtas, bolqar (bulqar), xəzər və qıpçaqların



Həbibullah ibn Əli ibn Hüsəm. İsgəndər Nüşabənin Bərdədəki sarayında, 1563, Uolters Sənət Muzeyi (ABŞ)

yan-yanaşı yaşaması görünür; bu, Nizami'nin şimal coğrafiyasından yaxşı xəbərdar olduğunu nümayiş etdirir.

Nizami İsgəndərin ruslarla müharibəsini İsgəndər'in ən böyük, ən çətin və qorxulu savaşı kimi uzun-uzadı təsvir edir. Savaşda qalib gələn İsgəndər Nüşabə'ni azad etdi. Bu savaşda Çin xaqanı'nın İsgəndərə bağışladığı və İsgəndərin etina etmədiyi Çinli kənz qız böyük qəhrəmanlıq göstərdi. İsgəndər ona vuruldu.

Ruslarla savaştan sonra

İsgəndər uzaq qaranlıq şimalda dirilik suyu olduğu xəbərini aldı:

*Şimal qütbünün altında qaranlıq hicab var,
Orada zülmət sulu pak bulaq axır.
Adı zülmət olan qara hicab altında
Sakitlik içində dirilik suyu axır*
(6446-7).

İsgəndər "Düz bir ay şimala doğru yol getdi" (6478).

*Bir yerə çatdılar ki, günəşin ancaq
Xəyalını yuxuda görmək olardı*
(6481).
*Bir yandan qaranlıq hər yeri basmış,
O yandan dərin ümman yolu kəsmiş*
(6484).
*Aydınlıq birdən-birə yoxa çıxdı,
Yolun hər yanını zülmət bürüdü*
(6487-8).

Beləliklə, İsgəndər məlum dünyanın kənar, uc nöqtəsinə çatır – bu halda şimala, qaranlıq dünyaya, indi Şimal buzlu okeanı adı verdiyimiz yerə. Nizami'nin İsgəndər'i dünya hökmdarıdır və o, məlum dünyanın dörd tərəfinə səyahət etmək fikrinə düşür. E. Bertels İsgəndərin dünyanın üç (qərb, şərq, cənub) ucuna səyahət etdiyini qeyd edir, amma, nədənsə, şimal uca çatdığını unudur.⁴⁴

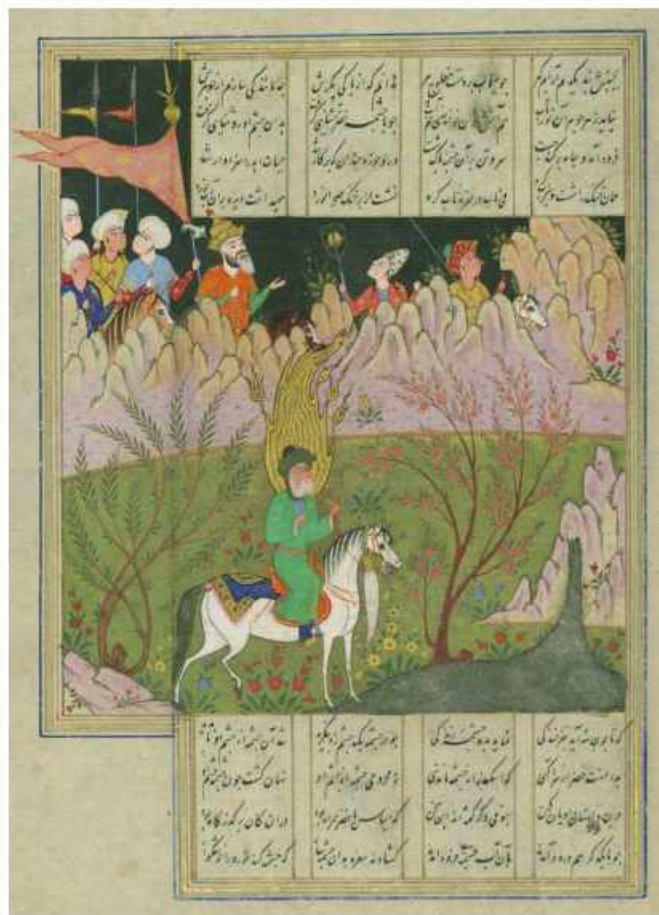
İsgəndər dirilik suyu arxasınca zülmətə gedir, lakin, ona dirilik suyu əldə etmək qismət olmur, "İsgəndər axtardı, dirilik suyu tapmadı" (6624).

İsgəndər geri qayıtmağa üz tutdu.

Bu xoşbəxt Bolğardan Rusa yetişdi (6445).
*Oradan da qayıtdı Rum dənizinə,
Gəmiləri Rum abadlığına sürdü* (6747).

İsgəndər "Uzaq yolların zəhmətindən dincəldi" (6758). Böyük sərkərdə, ədalətli hökmdar və dünya görmüş hikmət sahibi olan İsgəndər`ə peyğəmbərlik verilməsi barədə ilkin məlumat gəldi.

Peyğəmbərlik etmək üçün fərman çatdı,



Naməlum rəssam. İsgəndər və Xızır peyğəmbər həyat bulağının yanında, XVI əsr, Uolters Sənət Muzeyi

⁴⁴ Бертельс Е.Э. 1981. Политические взгляды Низами. В кн: *Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви*. Баку: Yazıçı. səh 50.

İtaət etməkdən boyun qaçırmadı (6767).

İsgəndər peyğəmbərliyi yenidən səfərə çıxmaqla başlamaq fikrinə düşdü:

*Təzədən səfər azuqəsini götürdü,
Dünyanı dolanmaq hesabına yənə girişdi (6768).*

* * *

Nizami "İqbalnamə" də İsgəndərə peyğəmbərlik verilməsi məsələsinə qayıdır və xəbəri dəqiqləşdirir:

*Allahdan bir mələk gəldi (İqbalnamə, 1649)
Pak Allahdan vəhy çatdırdı (1651) ...
Səni peyğəmbərliyə layiq görmüşdür (1653).*

*Qasid mələkdən o sifarişi qəbul etdi
"O Allahdır, bizim isə adımız bəndədir" (1710)
Səfər əzmi ilə yol hazırlığı gördü" (1712).*

İsgəndər öz peyğəmbərlik yürüşünü Rumdan başlayıb bir neçə gün Misirdə qalıb Qüdsə gedir, o ətrafda "işini qaydaya saldıqdan sonra" (2103) Məğrib – Əfrəcə və Əfrəng – Əndəlüs yolu ilə davam edir:

*Məğribə doğru cilovunu sürətlə yönəltdi,
Oradan qoşunu çəkdi Əfrəcəyə,
Əfrəcədən isə Əndəlüsə yol aldı (2103-4).*

İsgəndər "Dənizə gəmi saldı" (2111), "Günəşin gizləndiyi səmtə doğru" (2113) getdi, "Çox adalar gördü adamsız" (2114). Sonra quruya çıxıb böyük səhra ilə uzun yol getdi "Bir ay o səhrada at çapdılar" (2121) və

*İsgəndər böyük bir dənizə çatdı,
O dərin dənizə heyran qaldı,
Yunanlar ona Oqyanus deyirdilər (2122-3).*

Qeyd edim ki, Nizami hələ ilk əsəri "Sirlər xəzinəsi"ndə səhra və dənizin birini tərifləyib, digərini pisləməyin doğru olmadığını, onlar arasındakı fərqi nisbiliyini vurğulamışdı:

*Səhrada olan dəstələr deyirlər:
"Dəryada olanlar nə xoşbəxtdirlər!"
Lakin dəryada məşəqqətə qatlaşanlar
Nahı oda qoyub bağırlar: "Səhra necə gözəldir!" (Sirlər xəzinəsi, 1045).*

Beləliklə, Nizami İsgəndər'i Atlantik okeanına da aparır. Nizami bu yerdə "Günəş işıq saçanda o tərəfdə qaranlıqdır" fikrini vurğulayır, "Çünki Yerin yuvarlaqlığı da hesaba alınır" ("İqbalnamə", 2136).

Okeanda qərbə doğru gəmi səfəri keçilməz təlatüm üzündən başa çatdı, yəni İsgəndər

məlum dünyanın mümkün ən qərb nöqtəsinə çatdı və təbii ki, geri qayıtdı:

*Dəniz mühiti dəhşətli təlatümə gəlmişdi,
Ondan o tərəfə getmək mümkün deyildi (2124).*

Sonra İsgəndər “Dənizdən səhraya doğru tələsdi” (2189) və

*Nil çayının yanına yetişdi,
Nilin mənbəyini görmək arzusuna düşdü (2191-2).*

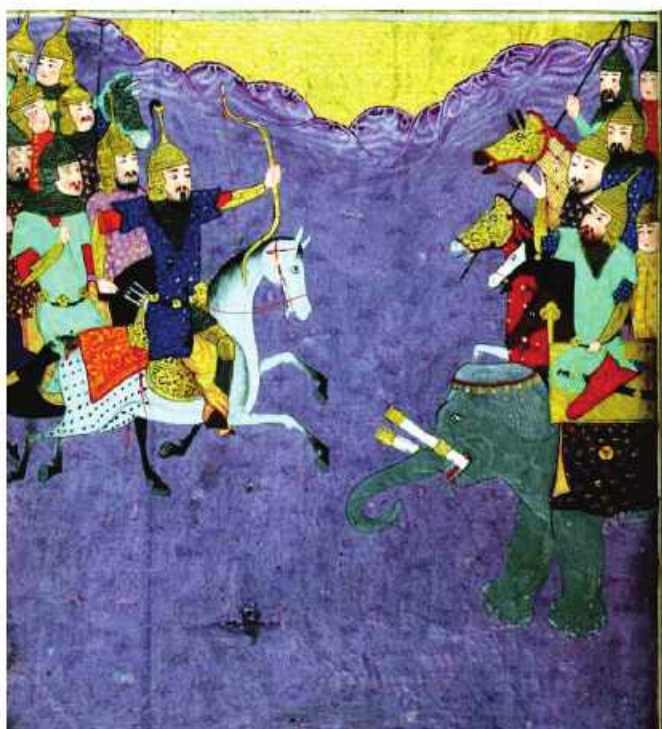
Qeyd etmək lazımdır ki, yunanlar “Nilin mənbəyi haradadır?” sualının cavabını bilmirdilər. Ümumiyyətlə, Nilin haradan başlaması məsələsi üzərində qədim və orta əsrlərdə çox filosof, alim, hökmdar və səyyahlar baş sındırılmışlar. Hətta yeni dövrdə də “Nilin qolları haradan başlayır?” istiqamətində müzakirələrin arası kəsilməmişdir. Görünür ki, Nizami Nilin mənbəyi məsələsinin çətinliyi barədə eşitmiş və öz sevimli qəhrəmanına bu məsələni həll etdirmişdi...

*Bulaqlar yağışla bir-birinə
qarışmış,
Hər ikisindən bir çay yaranmışdı
(2235).*

Nizami'nin İsgəndər'i ümumdünya səfərini davam etdirir. *Nilin mənbəinə çatmaqla İsgəndər sanki məlum dünyanın cənubuna, cənub ucuna çatmış olur.* Nizami'nin Afrikanın təbiəti, yaşayış şərtləri barədə maraqlı mülahizələri onun bu məsələləri diqqətlə öyrəndiyindən xəbər verir. O, bu yerlərin zəngin almaz yataqları barədə söhbət açır.

Ürəyinə yenidən Hindistan və Çin düşən İsgəndər “Məşriqə doğru bayraq qaldırdı” (2530), Qəndəhardan keçdi və

*Şərqi ölkələrini gəzə-gəzə
O bir də gəlib Çinə çıxdı (4572-3).*



*Naməlum rəssam. İsgəndərin Çin xaqanı ilə
döyüşməsi, 1517–1518, Uolters Sənət Muzeyi*

İsgəndər şimal, cənub və qərbdə olduğu kimi, şərqdə də məlum dünyanın sonuna çatmaq arzusuna düşür. Uzaq Şərqdə, yəni, Çində də dənizə doğru getmək istəyir: “İstəyirəm ki, dənizin pisinə və yaxşısına tamaşa edim” (2584). İsgəndər dənizə, bu halda bizim bildiyimiz Sakit okeana çatır. Yunanların tanımadıqları bu dənizə, təbii ki, “Okyanus” deyən olmamışdır, Nizami “Çin dənizi” deməklə kifayətlənir. “Təcrübəli şah gəmiyə mindi” (2625), “Gəmini Çin dənizinə saldı” (2630). Xeyli yol gedib, dənizin ortasında güclü cərəyana rast gəldilər, “Dəniz suyunun meyl etdiyi səmt müəyyən olundu” (2635) və belə qərara gəldilər ki,

*Bundan o tərəfə yol yoxdur,
Dənizin o tərəfindən heç kəsin xəbəri yoxdur (2647).*

Beləliklə, İsgəndər *məlum dünyanın daha bir uc nöqtəsinə, ən uzaq şərqə çatdı* və Atlantik okeanında olduğu kimi, burada da geri qayıtmağa məcbur oldu.

Dənizdə böyük təhlükədən xilas olan İsgəndər cəmi bir həftə dincələ bildi, "Dünyanı dolaşmaq yenə yadına düşdü" (2740), "İsgəndər Çindən Xırıza səfər fikrinə düşdü" (2824), "Məşriqdən şimal həddinə gəldi" (2827), şimalda xalq amansız yəcucların hücumlarından qorumaq üçün "*İsgəndər səddi tikildi*" (2893). Və nəhayət, İsgəndər bolluq içində yaşayan, sağlam, yalan danışmayan, qarşılıqlı yardım üzərində qurulan, ədalətli, mühafizəyə ehtiyac duymayan şəhərlə rastlaşdı, utopik sosial bərabərliyin hökm sürdüyü bir yerə gəlib çıxdı – "Bizlərdən heç kəsin malı başqasının malından çox deyil" (2936). Nizami'nin Əxiliklə bağlılığı doğrudursa, "İsgəndərnamə"də yer tutan bu utopiyanın Əxilik ideyalarından qaynaqlanması fikri qəribə görünməməlidir. E. Bertels buna işarə vurmuşdur.⁴⁵ İsgəndər "Dünya bu yaxşı adamlara görə öz yerində qərar tutur" (2974) fikrinə gəldi.

Nizami nə öz dövründə, nə tarixdə tam ədalətli hökmdara rast gəlməmişdi, İsgəndər – peyğəmbərliyə yüksəlmiş bu ədalətli hökmdar surəti Nizami'nin öz xəyalının məhsulu idi. Nöqsanlardan azad hökmdar tapmaq olmur, ədalətli hökmdar yetişdirmək olmur, yaxşı hökmdarların da zayı çıxır... Bəlkə hökmdarı olmayan xoşbəxt cəmiyyət mümkün ola bilər?! E. Bertels'in İsgəndər "ömrü boyu arzu etdiyi bir ideal ölkə axtarırdı" fikri (s. 50) aydın deyil. Aydındır ki, tarixi Makedoniyalı Aleksandrın belə bir fikri ola bilməzdi. O ki, qaldı, Nizami'nin İsgəndər'inə, "İsgəndərnamə"də onun ideal dövlət axtarması fikrinə rast gəlinmir. Bir şey yəqindir: Nizami özü ədalətli hökmdar sorağında idi. Platon'un "hökmdar filosof olmalıdır" fikri yaxşı məlumdur. Daha sonra o, fikrini yumşaltdı: hökmdar idarəetmə işində mütləq filosofla məsləhətləşməlidir, yəni hökmdarın filosof müşaviri olmalıdır. Nizami əsərlərində hökmdarlara müraciət edir, onları ədalətə dəvət edir, lakin həyatda ədalətin baş tutmadığını görürdü. Bu səbəbdən də o, öz ideal hökmdar surətini yaratdı. Bununla Platon'un istəyi də yerinə yetdi; İsgəndər filosofdur, filosoflarla oturub-durur və ədalətli hökmdardır, üstəlik peyğəmbərdir! Beləliklə, İsgəndər deyil, Nizami ideal dövlət axtarışında olmuşdur. Nizami'nin İsgəndər'i ölümsüzük əldə edə bilmədi. Yəni dünyanı həmişə, arasıkəsilmədən idarə edə bilən ədalətli hökmdar ola bilməz. Bəs İsgəndərdən sonra nə olacaq?! Nizami hökmdarsız, hamının bərabər olduğu xoşbəxt cəmiyyət utopiyasına gəlib çıxdı!

"Şahnamə"də isə ("Aleksandr romanı"nda və Aleksandr haqqında yazan bir sıra tarixçilərin əsərlərində) İsgəndər Brahmanlar ölkəsinə gəlir. Bu ölkə Nizami'nin utopik şəhərindən kəskin fərqlənir. Öz mağaralarından çıxan brahmanlar İsgəndər'ə xəbər göndərirlər – "ölkəmiz yoxsuldur", "burada dilənçi, yoxsul və çılpaq adamlar görəcəksən" ("ölkə istidir"). "Bizə ancaq səbr və bilik verilib" deyən, "yatağı yer, örtüyü göy" olan brahmanlar əkib-biçmir, təbiətin verdiyi nemətlərlə kifayətlənir, ziyafət keçirmirlər.

İsgəndər "Dünyanın kənarından Kirmana yetdi" (3021), sonra Kirmanşaha, oradan Babilə gəldi və xəstələndi. "Qüvvətli adam zəifliyə üz qoydu" (3067), "Gözlərini yumdu və özündən xəbərsiz əbədi yuxuya getdi" (3159).

Nəticə

Nizami mütəfəkkir şairdir. Nizami'nin "Xəmsə" adı altında birləşmiş beş roman-poeması şərq ədəbiyyatının sonrakı inkişafına həlledici təsir göstərmişdir. Nizami poemalarının gücünü müəyyən edən göstəricilər arasında şairin poetik qüdrəti, nəzm qabiliyyəti çox

⁴⁵ Бертельс Е.Э. 1981. *Политические взгляды Низами. Вак: Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви*. Вак: Yazıçı. səh 52.

mühüm olsa da, Nizami'nin geniş dünyagörüşü və maraqlı həyat fəlsəfəsi də eyni dərəcədə mühümdür. Nizami təbiət elmləri ilə, xüsusilə astronomiya və əlkimya ilə yaxşı tanış idi, əsərlərində həm təbiətşünaslığa aid biliklərdən istifadə edir, həm də onlardan ustalıqla istifadə edib güclü metaforlar yaradır. Nizami yunan, hind və islam fəlsəfəsinə aid müəyyən bilik sahibi idi. Nizami'nin musiqi, din və psixologiya barədə geniş təsəvvürü olmuş, əsərlərində onları səmərəli surətdə işlətməmişdir.

Nizami'nin baş mövzuları sevgi, yaxşı insan və ədalətli hökmdardır. "Xosrov və Şirin" və "Leyli və Məcnun" sevgi üzərində qurulmuşdur, lakin Xosrovun yanlışları və onu ədalətli olmağa çağıran motivlər də əsərdə mühüm yer tutur. "Yeddi gözəl" də, zənnimcə, baş mövzuların hər biri təmsil olunmuş və onlar bir-birinə qovuşmuşlar. Nizami'nin son və həcmcə ən böyük əsəri – "İsgəndərnamə"nin əsas mövzusu ədalətli hökmdardır, digər mövzular nisbətən az yer tutur, müstəqil gücə malik deyil, baş mövzudan asılı vəziyyətdədir. Dünya fatehi İsgəndər Daranın qızı ilə evlənir və... onu yanında saxlamır, vətənə – Ruma göndərir. Hind hökmdarı Keyd'in qızı ilə də eynilə rəftar edir. Dünyanı gəzən fateh vaxtını qadınlara sərf etmək istəmir. Çin xaqanı'nın bəxş etdiyi çinli gözəl kəni unudur, yalnız ruslarla savaşı zamanı bu qızın igidliyini görüb ona vurulur, onunla şənələnir. Nizami dirilik suyu əldə edə bilməyən İsgəndəri "İsgəndərnamə" ilə "ölümsüzləşdirdim" deyir, lakin eşqin tərənnümündə əvəzsiz olan şair çinli kəninin dili ilə sevginin həyatı vacibliyini vurğulayır, sevginin dirilik suyunu əvəz edə biləcəyini irəli sürür:

*İsgəndər səhv olaraq dirilik çeşməsinə gedir
Mən burdayam, İsgəndər haraya gedir?! ("Şərəfnamə", 6374)*

"Xəmsə" qəhrəmanlarının çoxu hökmdarlardır, onlar fəth məqsədilə yürüş edirlər. Bəzən, məsələn, "Xosrov və Şirin" də fəth deyil, sevgi arxasınca səfərlər üstünlük təşkil edir. İstənilən halda, yürüş və səfərlərin coğrafiyası Nizaminin dünya coğrafiyası barədə çox geniş təsəvvürə malik olduğunu göstərir. Nizami ayaq basılan məkanın adını çəkməklə kifayətlənmir, o yerin təbiəti, əhalisi və adət-ənənələri haqqında danışır.

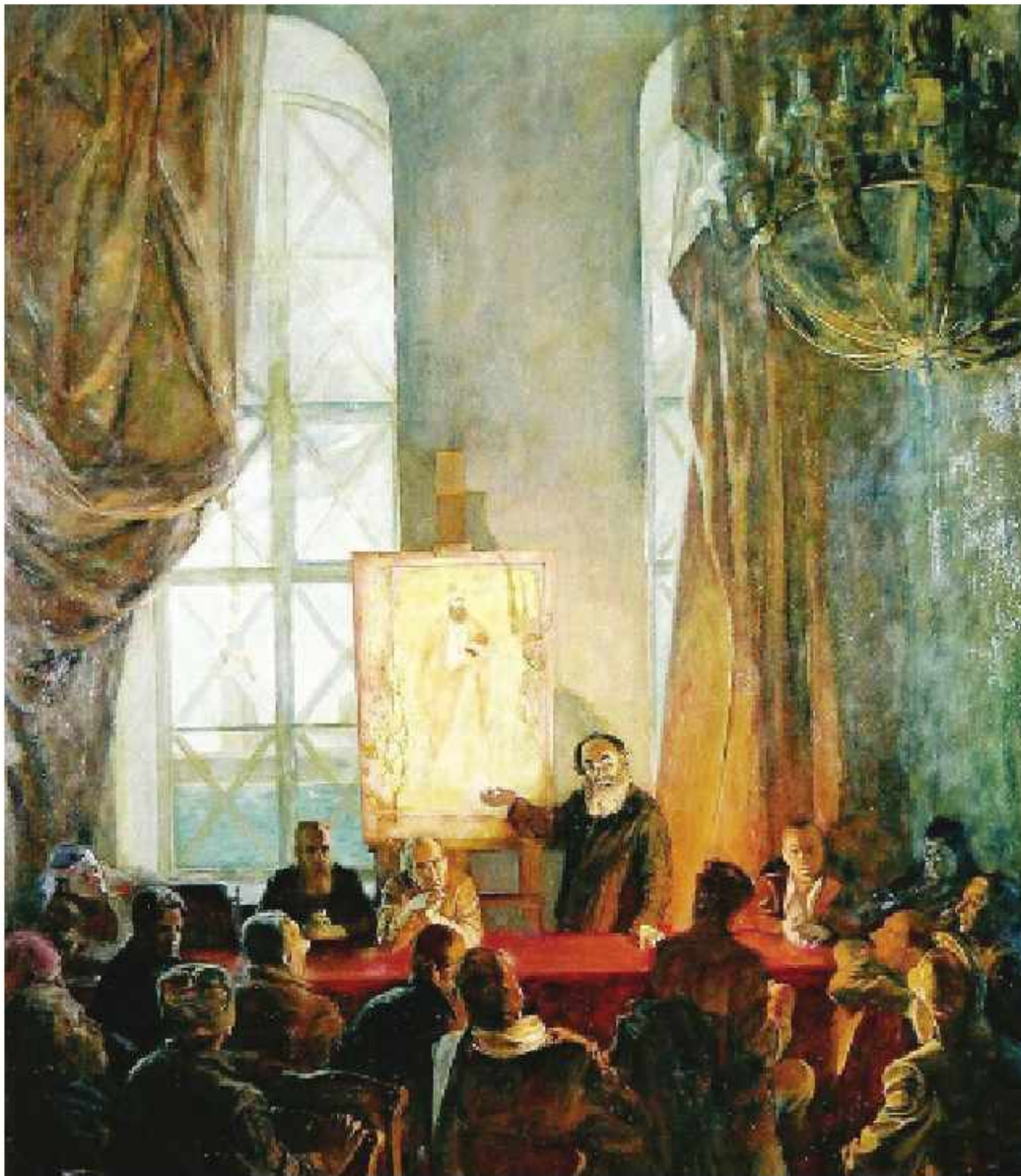
Nizami öz ədalətli hökmdar idealını "İsgəndərnamə" də yaratdı. Nizami'nin İsgəndər surəti tarixi Makedoniyalı Aleksandr'ın həyat tarixçəsi ilə qidalansa da, ədəbi qəhrəmanla gerçək sərkərdə və hökmdar arasında böyük fərq var. Nizami'nin iki hökmdar qəhrəmanı – Xosrov və Bəhram İran şahlarıdır, onların həyatı İran daxilində və ya İranın yaxın ətrafında keçir, səfərləri də eyni məkanda baş verir. İsgəndər isə dünya hökmdarıdır, o, tarixi Makedoniyalı Aleksandr'dan qat-qat çox ölkələrə yürüş edir. Nizami öz sərkərdə, hökmdar və peyğəmbər qəhrəmanını məlum dünyanı dolaşmağa, fəth etməyə qərarlaşdırır. Nizami'nin İsgəndər'i "adi" peyğəmbər deyil, dünya peyğəmbəridir. Bu nə deməkdir? Musa, İsa və Məhəmməd peyğəmbər hər biri bir ümmətin – uyğun olaraq yəhudilərin, xristianların və müsəlmanların peyğəmbəri sayılırlar. Sərkərdə və hökmdar kimi dünyanın sahibi olan İsgəndər'ə isə Tanrı "dünyaya peyğəmbərlik et" deyir. Peyğəmbərliyi alan İsgəndər'in ilk fikri dünya səyahətinə çıxmaq olur.

Nizami İsgəndər'i dünyada gəzdirir və getdiyi hər yerə nə üçün getdiyini izah edir. Bu yolda Nizami bilə-bilə tarixi anaxronizmlərə yol verir, İsgəndər'i Makedoniyalı Aleksandr dövründə tarix səhnəsində görünməyən xalqlarla görüşdürür, onu Aleksandrın heç vaxt getmədiyi yerlərə göndərir. İsgəndər Qafqaza, Nizami'nin vətəni Gəncə yaxınlığındakı Bərdə şəhərinə gəlir, o, Bərdə hökmdarı Nüşabə xanımınla dostlaşır. Və sonralar Bərdəni talan edən və Nüşabəni əsir götürən ruslarla savaşa girir, çətinliklə olsa da, qalib gəlir. İsgəndər Çinə gedir, qıpçaq türkləri ilə qarşılaşır. Bunlar tarixi anaxronizmlərdir.

Nizami İsgəndər'in ətrafına yeddi filosof cəmlənir, onlar İsgəndər'lə birlikdə dünyanın müəmmaları üzərində düşüncür, müzakirə aparırlar. Əslində isə, bu filosoflardan yalnız biri – Ərəstu

(Aristotel) Makedoniyalı Aleksandrla görüşmüş, ona dərslər demişdir, digər filosofları İsgəndər'dən yüzilliklər ayırır (əvvəllə və sonraya).

Nizami öz İsgəndər'ini bir cahan hökmdarı kimi təqdim edir və onu məlum dünyanı gəzməyə göndərir. Avropada Əfrəcə (Firəng diyarı) və müsəlmanlara məlum olan Əndəlüsə gedən İsgəndər Afrikada Misirə, Məğribə, yəni, Misirdən qərbdə yerləşən Şimali Afrika torpaqlarına, Misirdən cənubda yerləşən və qara Afrikanı təmsil edən Həbəşistan və Zəngibara gedir. Nizami İsgəndər'i Nil çayının mənbəini tapmağa yönəldir; bu, sanki məlum Afrikanın və ümumiyyətlə, məlum dünyanın cənub nöqtəsidir. İsgəndər gəmi ilə Okyanus'da (Atlantik okeanında) və Çin dənizində (Sakit okeanda) dünyanın sonuna, ucuna gedir ("burdan o tərəfə getmək mümkün deyil"). Nəhayət, İsgəndər dirilik suyu əldə etmək üçün dünyanın şimal nöqtəsinə – qaranlıq diyara, Şimal dənizinə gedib çıxır. Nizami öz qəhrəmanını İsgəndər qarşısında dünyanı gəzmək, fəth etmək, dünyada ədaləti bərpa etmək vəzifəsi qoymuş və bu yolda, bu məqsədlə öz dünya coğrafiyasını və tarix fəlsəfəsini yaratmışdır.



Vaqif Ucatay. "Nizami işığında", Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

(Son)